

Przystanek historia

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/okupacja-niemiecka/75827,Grabiez-dobr-kultury-w-czasie-II-wojny-swiatowej-jako-zbrodnia-wojenna-Aspekty-p.html>

Ze strony MKiDN

ARTYKUŁ

Grabież dóbr kultury w czasie II wojny światowej jako zbrodnia wojenna. Aspekty prawne

OKRES HISTORYCZNY

(1939-1945) II wojna światowa

Autor: MACIEJ OBRĘBSKI 12.01.2023

II wojna światowa była ogromnym, kolejnym na przestrzeni wieków ciosem dla

dóbr kultury. Skala dokonanych wówczas rabunków była nieporównywalna z wcześniejszymi, a sposób organizacji grabieży nie pozwala ich zaklasyfikować jedynie jako kradzież.

Pojęcie grabieży i jej organizacja

W wojennej grabieży dóbr kultury znaczący udział przypadł Niemcom, aczkolwiek nie można pominąć barbarzyńskich rabunków Armii Czerwonej i wojsk japońskich. W badaniach dotyczących tego proceduru, w przypadku okupanta niemieckiego, proponuje się nadanie mu klasyfikacji NS-*Raubkunst*, przez co należy rozumieć zorganizowaną kradzież dzieł sztuki przeprowadzoną w latach 1933–1945 przez rząd narodowych socjalistów w Niemczech oraz krajach przez nich okupowanych¹. Co istotne, rabunkom tym niejednokrotnie towarzyszyło celowe niszczenie w imię narzucanej ideologii. Tak więc „grabież” jest pojęciem szerszym od „kradzieży”.

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: obraz *Portret kobiety z jabłkiem*, Lucas Cranach starszy (1472-1553), ok. 1525. Właściciel: zbiory prywatne. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach

**Ministerstwa Kultury i
Dziedzictwa Narodowego**

**Ze zbiorów polskich - utracone
podczas II wojny: obraz *Żydówka
sprzedająca owoce*, Aleksander
Gierymski (1850-1901), 1880.
Właściciel: Kazimierzowa
Sobańska. Z „Katalogu strat
wojennych” w serwisie
internetowym „Skradzione
zabytki” na stronach
Ministerstwa Kultury i
Dziedzictwa Narodowego**

Cechowała się ona wysokim stopniem zorganizowania i podjęciem przygotowań do jej realizacji jeszcze przed wybuchem wojny. Paradoksalnie pomocne w tym zakresie okazało się opracowanie Edwarda Chwalewika z 1926 i 1927 r., w którym opisał on niemal wszystkie polskie dwory pod kątem znajdujących się w nich dzieł sztuki i przedmiotów artystycznych². Choć jego opisy były zdawkowe, okazały się wystarczające dla okupanta, który według nich dokonywał kolejnych zajęć w poszczególnych majątkach ziemskich. Niemcy masowo tę publikację wykupywali w polskich księgarniach, a nawet zlecili jej tłumaczenie na język niemiecki³. Paradoks polegał na tym, że Chwalewik we wstępie swojej książki pisał:

Pod wrażeniem grozy zniszczenia, którego dokonała wojna światowa w zabytkach naszej przeszłości, wydałem w r. 1916 tytułem próby doraźnej, dzięki poparciu Kasy im. Dr. J. Mianowskiego, vademecum zbieracza polskiego, zawierające krótkie opisy, a często nawet drobne tylko wzmianki o zbiorach pamiątek naszej przeszłości. Uczyniłem to w chwili jak najodpowiedniejszej dla tego rodzaju poczynić, aby w przybliżeniu przynajmniej uświadomić sobie i wielu innym miłośnikom zabytków naszej przeszłości ogrom strat, o które wojna przyprawiła nas w tej dziedzinie.⁴

Niemieckie instytucje odegrały znaczącą rolę w grabieży, w szczególności działająca pod bezpośrednim kierownictwem Heinricha Himmlera wspólnota naukowo-badawcza „Dziedzictwo przodków” (*Forschungs- und Lehrgemeinschaft „Das Ahnenerbe”*).

Niemieckie instytucje odegrały znaczącą rolę w grabieży, w szczególności działająca pod bezpośrednim kierownictwem Heinricha Himmlera wspólnota naukowo-badawcza „Dziedzictwo przodków” (*Forschungs- und Lehrgemeinschaft „Das Ahnenerbe”*). Jednym z jej zadań stało się przygotowanie spisów podstawowych instytucji kulturalnych, zwłaszcza tych, które posiadały zbiory prehistoryczne⁵. Lista zabytków została sformułowana 10 września 1939 r., a już osiem dni później opracowano zestawienie muzeów, pałaców, archiwów i innych instytucji kulturalnych w Polsce wraz z wykazem kierujących nimi osób. Realizację planu „zabezpieczenia” tychże dóbr powierzono Peterowi Paulsenowi, profesorowi prehistorii na uniwersytecie berlińskim, który przed wojną kilkakrotnie zwiedzał polskie muzea⁶. We wspomnianych spisach znalazły się w szczególności obrazy *Hołd pruski* i *Bitwa pod Grunwaldem* Jana Matejki. Za ich odnalezienie i wydanie gestapo obiecywało nagrodę w wysokości 10 mln marek⁷.

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: obraz *Portret chłopca*, Anton von Dyck (1599-1641). Właściciel: Taczanowscy. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: kielich z opactwa tynieckiego, ok. 1470 - 1480 r. Właściciel: Tarnów - bazylika katedralna pw. Narodzenia NMP. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

W październiku 1939 r. stanowisko specjalnego komisarza ds. zabezpieczenia dzieł sztuki objął dr Kajetan Mühlmann, który przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym zeznał:

Oficjalną polityką generalnego gubernatora Hansa Franka było zabezpieczenie wszystkich ważniejszych dzieł sztuki stanowiących własność polskich instytucji publicznych, zbiorów prywatnych i Kościoła. Potwierdzam, że wspomniane dzieła były faktycznie konfiskowane, i jestem świadom tego, że w przypadku zwycięstwa Niemiec nie pozostałyby w Polsce, lecz zostałyby użyte w celu uzupełnienia niemieckich zbiorów dzieł sztuki.⁸

Straty dóbr kultury w latach 1939-1945 na przykładzie Polski

Skala tych strat jest praktycznie niemożliwa do precyzyjnego oszacowania, można co najwyżej dokonywać przybliżonych szacunków. Niemiecki okupant wywiózł z terytorium Polski ok. 2,8 tys. obrazów malarstwa europejskiego, ok. 11 tys. obrazów polskich malarzy, ok. 1,4 tys. rzeźb, ok. 15 mln książek, ok. 5 tys. dzwonów kościelnych. Zniszczono 25 muzeów, 35 teatrów, 665 kin, 323 domy ludowe⁹. Ze względów politycznych nie dokonano oszacowania strat spowodowanych przez wojska sowieckie, które dopełniły skalę zniszczenia.

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: zbroja japońska. Właściciel: Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Szczególny wymiar grabieży podczas II wojny światowej

Poza wymiarem ilościowym i organizacyjnym, grabież polskich dóbr narodowych miała jeszcze jeden wymiar – ideologiczny. Adolf Hitler twierdził, że

naród, któremu odbierze się kulturę, wkrótce przestanie być narodem.¹⁰

W Niemczech istniał stereotyp ukazujący Polaków jako ludzi prymitywnych, bez kultury. Okupant, dokonując grabieży dóbr kultury, dążył do unicestwienia całego dorobku narodowej kultury oraz polskiej inteligencji¹¹. Cel ten został określony podczas narady wyższych dowódców niemieckich sił zbrojnych w Obersalzbergu 22 sierpnia 1939 r., kiedy to sformułowano go jako „unicestwienie sił żywotnych” Polski i zniszczenie lub wywóz wszystkich wartościowych składników majątkowych, w tym również dzieł sztuki i zabytków¹². 16 grudnia 1939 r. Frank wydał rozporządzenie (miało ono obowiązywać na terenie Generalnego Gubernatorstwa), nakazując konfiskatę na rzecz Rzeszy

przedmiotów historycznych i prehistorycznych, akt, dokumentów, książek, przedmiotów o wartości historycznej lub kulturalnoartystycznej¹³.

Zamiar ten ukryty był pod pozorami poszanowania prawa, o czym może świadczyć fragment treści książeczek wojskowych Wehrmachtu:

zabytki o znaczeniu historycznym oraz budynki służące celom religijnym, sztuce, nauce i dobroczynności, należy otaczać szczególnym szacunkiem¹⁴.

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: szkic do obrazu *Chrystus upadający pod krzyżem*, Peter Paul Rubens (1577-1640), ok. 1612-1615. Właściciel: Muzeum Narodowe w Warszawie. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Zabytkowy dzwon z kościoła św. Jakuba w Skierniewicach podczas ściągania przez Niemców z wieży kościelnej w ramach akcji rekwizycyjnej, 30 września 1941 r. Fot. z zasobu IPN

Szczególny przykład realizacji celowej polityki zniszczenia stanowi Warszawa, która jest jedyną stolicą w okupowanych przez Niemców państwach poddaną całkowitej grabieży, wypędzeniu całej ludności, celowemu niszczeniu opuszczonego miasta, jego zabytków, paleniu bibliotek z bezcennymi archiwaliami, co nie było uzasadnione jakimikolwiek względami wojskowymi.

Uwzględnienie wszystkich wymiarów niemieckiej grabieży polskich dóbr kultury pozwala uznać ją za zbrodnię międzynarodową. Odpowiedzialność za grabieże, uszkodzenia oraz zniszczenia dóbr kultury została zinterpretowana przez Trybunał w Norymberdze jako czyn zabroniony o charakterze prześladowania, będący częścią zbrodni przeciwko ludzkości.

W trakcie Powstania Warszawskiego Niemcy zniszczyli 25 proc. zabudowy miasta, a kolejne 30 proc. wyburzono podczas planowego niszczenia miasta w ciągu trzech i pół miesięcy po powstaniu. Największe straty miały miejsce na Starym Mieście, na którym w 1945 r. tylko jedna kamienica nadawała się do zamieszkania¹⁵. Po wybuchu Powstania Warszawskiego Niemcy skazali stolicę Polski na zagładę. Himmler we wrześniu 1944 r. wydał rozkaz zniszczenia miasta. Mocnym dowodem potwierdzającym tę okoliczność są zeznania jednego z pacyfikatorów Powstania Warszawskiego, generała SS Ericha von dem Bacha-Zelewskiego, który przywołał słowa Himmlera w trakcie procesu norymberskiego:

Każdego mieszkańca należy zabić, nie wolno brać żadnych jeńców. Warszawa ma być zrównana z ziemią i w ten sposób ma być stworzony zastraszający przykład dla całej Europy.¹⁶

Uwzględnienie wszystkich wymiarów niemieckiej grabieży polskich dóbr kultury pozwala uznać ją za zbrodnię międzynarodową. Katalog zbrodni wojennych został po raz pierwszy przedstawiony w Statucie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze, w którym wyróżniono trzy rodzaje przestępstw: zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciwko pokojowi i zbrodnie przeciwko ludzkości. Odpowiedzialność za grabieże, uszkodzenia oraz zniszczenia dóbr kultury została zinterpretowana przez Trybunał jako czyn zabroniony o charakterze prześladowania, będący częścią zbrodni przeciwko ludzkości.¹⁷

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: obraz *Ballada*, Ferdynand Ruszczyc (1870-1936), 1900. Właściciel: Jadwiga Kornilowiczowa. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: obraz *Zamoyski pod Byczyną (Wzięcie do niewoli arcyksięcia Maksymiliana przez Jana Zamoyskiego pod Byczyną)*, Jan Matejko (1838-1893), 1884. Właściciel: Adam Zamoyski. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i

Regulacje prawne w zakresie ochrony dóbr kultury obowiązujące w czasie II wojny światowej

Aż do początku XX w. nie istniały ogólne akty prawne regulujące ochronę dóbr kultury. Były one chronione wyłącznie przez prawo zwyczajowe. Jeden z osiemnastowiecznych klasyków prawa międzynarodowego, Emer de Vattel, pisał:

z jakiegokolwiek przyczyny kraj został zniszczony, to budynki, które nie tworzą potęgi wroga, takie jak świątynie, nagrobki, gmachy publiczne, wszelkie dzieła odznaczające się swym pięknem, powinny być oszczędzone¹⁸.

Szczególny przykład realizacji celowej polityki zniszczenia stanowi Warszawa, która jest jedyną stolicą w okupowanych przez Niemców państwach poddaną całkowitej grabieży, wypędzeniu całej ludności, celowemu niszczeniu opuszczonego miasta, jego zabytków, paleniu bibliotek z bezcennymi archiwaliami.

Pierwszym aktem prawnym o zasięgu międzynarodowym, regulującym ochronę dóbr kultury, była IV konwencja haska, dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, przyjęta 18 października 1907 r.¹⁹ Jej art. 3 przewidywał jednoznaczną odpowiedzialność strony wojującej za naruszenie postanowień regulaminu dołączonego do konwencji. Odpowiedzialnością tą objęte były wszystkie czyny osób wchodzących w skład sił zbrojnych, a w przypadku żołnierzy – także czyny popełnione poza służbą²⁰. Istotne z omawianego punktu widzenia są postanowienia wspomnianego regulaminu, który określa zasady ochrony własności w czasie działań wojennych i w czasie okupacji. Ustanawia naczelną zasadę poszanowania własności, co przejawia się zakazem jej niszczenia i grabienia, chyba że jest to podyktowane absolutnie koniecznością wojenną, a nadto

zabronione jest wydawanie na łup miast lub miejsc zdobytych nawet szturmem (art. 23g i art. 28). Z kolei artykuły 46 i 47 stanowią, że wszelki rabunek jest zakazany, a własność prywatna nie podlega konfiskacie. Jeśli chodzi o dobra kultury, to w czasie wojny należy podjąć wszelkie niezbędne środki, aby w miarę możliwości oszczędzone zostały świątynie, gmachy służące sztuce, nauce i dobroczynności, a także pomniki historyczne (art. 27). Ponadto podczas okupacji

własność gmin, instytucji kościelnych, dobroczynnych, wychowawczych oraz instytucji sztuk pięknych i naukowych, chociażby należących do państwa, będzie traktowana jak własność prywatna. Wszelkie zajęcie, zniszczenie lub rozmyślna profanacja instytucji tego rodzaju, pomników historycznych, dzieł sztuki i nauki są zabronione i winny być karane (art. 56).

Analogiczne postanowienia zawiera IX konwencja haska o bombardowaniu przez morskie siły zbrojne w czasie wojny²¹. Co istotne, żaden z tych aktów prawnych nie wskazywał organu, który miałby orzekać i stosować kary. Tym samym należy wnioskować, że sprawcy naruszeń mieli być sądzeni według prawa wewnętrznego umawiających się państw²².

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: obraz *Główka dziecka*, Stanisław Wyspiański (1869-1907), ok. 1900. Właściciel: Towarzystwo Zachęty Sztuk

Pięknych. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Zwrócenia uwagi wymaga także konwencja waszyngtońska o dokładnej nazwie „Traktat między Stanami Zjednoczonymi Ameryki a innymi republikami amerykańskimi” z 1935 r., podpisana przez 21 państw, z czego tylko 10 ją ratyfikowało. Przewidywała ona traktowanie zabytków i instytucji związanych ze sztuką jako neutralnych i podlegających poszanowaniu podczas wojny²³. Innym ważnym, choć niewiążącym aktem prawnym, odnoszącym się do czynów grabieży dóbr kultury podczas II wojny światowej, jest Deklaracja waszyngtońska (*Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art*). Podpisana została w 1998 r. w Waszyngtonie przez 44 państwa, w tym Polskę. Odnosi się ona do reguł postępowania z dziełami skonfiskowanymi przez Niemców²⁴.

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: kantharos sygnowany przez garncarza Sotadesa, zdobienie: *Malarz Sotadesa*, Ateny, ok. 460 p.n.e., glina. Właściciel: Gołuchów - Zbiory Ordynacji Czartoryskich. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i

Regulacje prawne w praktyce

Podczas II wojny światowej międzynarodowe prawo ochrony dóbr kultury było powszechnie gwałcone. Pierwszą próbą jego wyegzekwowania stał się proces przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze. Kompetencja Trybunału do osądzania czynów skierowanych przeciwko dobrom kultury wynikała z art. 6 lit. b Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego, zgodnie z którym:

Pogwałcenia takie będą obejmowały, nie ograniczając się jednak do nich: [...] grabież mienia publicznego lub prywatnego, zbyteczne niszczenia miast, miasteczek lub wsi oraz pustoszenie kraju nieusprawiedliwione koniecznością wojskową.²⁵

W procesie norymberskim wszyscy, którzy byli oskarżeni o niszczenie dóbr kultury, wyparli się zarzucanych im czynów. Wyjątek stanowił Alfred Rosenberg, kierownik sztabu operacyjnego *Einsatzstab Rosenberg*, zajmującego się rabowaniem dzieł sztuki w okupowanych krajach. W ostatnim słowie stwierdził, że nie był zwolennikiem rozkładu kultury i poczucia narodowego społeczeństw Europy Wschodniej, przeciwnie, działał na rzecz polepszenia fizycznych i duchowych warunków ich egzystencji. Został skazany między innymi za to, że od marca 1941 do lipca 1944 r. do Rzeszy przewieziono 29 załadunków, w skład których wchodziło 137 wagonów towarowych przewożących 4174 dzieła sztuki²⁶.

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: fibule (para), Pikardia (Marchelepot), okres wędrówki ludów. Właściciel: Gołuchów - Zbiory Ordynacji Czartoryskich. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: obraz *Zaloty/Sielanka*, Wacław Szymanowski (1859-1930). Właściciel: Muzeum Narodowe w Warszawie. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

W powojennych procesach przed polskimi sądami zarzuty, wśród wielu innych, grabieży i niszczenia dóbr kultury usłyszeli: Arthur Greiser, Ludwig Fischer oraz Josef Bühler; zostali oni skazani na karę śmierci. Pewnym miernikiem odpowiedzialności jedynie za przestępstwa przeciwko dziełom sztuki był proces Vilhelma Ernsta Palézieux, skazanego na pięć lat więzienia²⁷.

Innym wyrazem stosowania norm prawnych z zakresu ochrony dóbr kultury był proces tokijski przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym dla Dalekiego Wschodu. Podobnie jak w przypadku procesu norymberskiego dominującą rolę odgrywały zarzuty inne niż te związane z niszczeniem kultury, mimo że japońskie działania wojenne znaczone były aktami skierowanymi przeciwko zabytkom. Dobitnym tego przykładem jest zrównanie z ziemią starego miasta w stolicy Filipin, Manili. Nazywane było ono „małym Watykanem” i stanowiło niezaprzeczalną perłę Orientu.

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: akwarela *Lisowczycy nad Renem*, Juliusz Kossak (1824-1899), 1866. Właściciel: Jan hr. Ostrowski. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Ze zbiorów polskich - utracone podczas II wojny: obraz *Potyczka*, Juliusz Kossak (1824-1899), 1875. Właściciel: Muzeum Narodowe w Warszawie. Z „Katalogu strat wojennych” w serwisie internetowym „Skradzione zabytki” na stronach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Tekst pochodzi z „Biuletynu IPN” nr 10/2020.

¹ M.A. Quinkenstein, *NS-Raubkunst. Niekończąca się historia zagrabionych dzieł sztuki*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2015, nr 3-4, s. 50.

² E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątekprzeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, wyd. II, t. 1-2, Warszawa – Kraków 1926-1927.

³ W. Kalicki, M. Kuhnke, *Sztuka zagrabiona. Urowadzenie Madonny*, Warszawa 2014, s. 8

⁴ E. Chwalewik, *Zbiory...*, s. V.

⁵ A. Łuczak, *Instytucje i urzędy III Rzeszy dokonujące grabieży dóbr kultury na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1945*, [w:] *Szkoła letnia historii najnowszej 2007*, red. M. Bielak, Ł. Kamiński, Warszawa 2008.

⁶ A. Mężyński, *Kommando Paulsen. Październik-grudzień 1939*, Warszawa 1994, s. 10-11, 36-40.

⁷ J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa, 1989, s. 111.

⁸ Zeznanie Kajetana Mühlmana, dokument z akt norymberskich nr 3042-PS.

⁹ K. Estreicher, *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944 wraz z oryginalnymi dokumentami kradzieży*, Kraków 2003.

¹⁰ J. Pruszyński, *Ochrona...*, s. 110.

¹¹ A. Łuczak, *Utracone decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemiaństwa polskiego w Wielkopolsce w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939-1945*, Warszawa-Poznań 2011, s. 242.

¹² J. Pruszyński, *Prawo do dziedzictwa kultury a własność dzieł sztuki i zabytków*, „Przegląd Zachodni” 2006, nr 2, s. 8.

¹³ J. Pruszyński, *Ochrona...*, s. 111.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Raport o stratach wojennych Warszawy, Warszawa 2004.

¹⁶ M. Getter, *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*, „Biuletyn Instytutu Pa- mięci Narodowej” 2004, nr 8-9 (43-44), s. 62-74.

¹⁷ L. Szafaryn, *Indywidualna odpowiedzialność karna za naruszenia ochrony dóbr kultury w świetle międzynarodowego prawa karnego*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015, s. 223.

¹⁸ E. Vattel, *Prawo narodów, czyli zasady prawa naturalnego zastosowane do postępowania i spraw narodów i monarchów*, t. 2, Warszawa 1958, s. 170.

¹⁹ Dz.U. 1927, nr 21, poz. 161.

²⁰ A. Freeman, *Responsibility of States for Unlawful Acts of Their Armed Forces*, „Recueil des Cours”1955, vol. 88, part 2, s. 324.

²¹ Dz.U. 1936, nr 6, poz. 66.

²² A. Szpak, *Karanie zbrodni wojennych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Sociologiczny” 2010, z. 1, s. 13-29.

²³ G. Michałowska, *Odpowiedzialność karna za niszczenie dóbr kultury w czasie konfliktów zbrojnych*, „Stosunki Międzynarodowe” 2017, t. 53, nr 2, s. 36-37.

²⁴ R. Sasin, *Odzyskiwanie dzieł kultury*, „Kontrola Państwa” 2017, nr 6, s. 92.

²⁵ Dz.U. 1947, nr 63, poz. 367.

²⁶ *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 - 1 October 1946*, s. 241-242.

²⁷ G. Michałowska, *Odpowiedzialność karna...*, s. 37.

COFNIJ SIĘ